

Шамшиева М.С.

**ЧҮЙ ЧӨЛКӨМҮНҮН КАЛЫПТАНУУСУНУН ТАРЫХЫЙ
ЖАНА ГЕОГРАФИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

Шамшиева М.С.

**ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ
ЧУЙСКОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АРЕАЛА**

M.S. Shamshieva

**HISTORICO- GEOGRAPHICAL BASIS FOR THE FORMATION
OF THE CHUI LINGUISTIC RANGE**

УДК: 82.008/494.3 (001)72

Аталган макалада Чүй топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусу кыргыз элинин чөлкөмдүк өз алдынчалыгын, кыргыз элинин кылымдар бою басып өткөн жолун чагылдыруу менен бир катарда эле кыргыз лексикасынын негизин, башкача айтканда ядролук фондун толуктап, кыргыз элинин менталдуулугу менен тыгыз байланыштуу экендиги конкреттүү мисалдардын негизинде такталган. Бир эле учурда Чүй өрөөнүнүн байыркы лингвистикалык картасынын тилдик жактан калыптануусу, кыргыздардын башка тилде сүйлөгөн уруулар менен болгон маданий жана тилдик алакасы ар тараптан анализденет. Изилдөөчү тарабынан Кыргызстандын маанилүү административдик чөлкөмү болгон Чүй өрөөнүндөгү байыркы жер-суу аттарынын тарыхый эволюциясындагы когнитивдик-концептуалдык негиз терен талдоого алынган.

Негизги сөздөр: лингвистика, тарых, Чүй чөлкөмү, Чүй топонимиясы, археологиялык материалдар, географиялык негиз, тарыхый негиз, аймак.

В данной статье историческое формирование Чуйской топонимии отражает самостоятельность кыргызского народа и его исторический путь, а также дополняет кыргызскую лексику. В то же время на примере конкретных топонимических фактов показано влияние географических названий на менталитет местного населения. Следовательно, автором анализированы исторические последствия социальных отношений кыргызских племен другими народами в сфере культурно-экономической жизни. К тому же в данной статье многосторонне исследованы концептуальные основы исторической эволюции наименований земель и рек, которые относятся к древнему пласту Чуйской долины.

Ключевые слова: лингвистика, история, Чуйский ареал, Чуйская топонимия, археологические материалы, географическая основа, историческая основа, территория.

This article historical formation of Chui toponymy reflects the independence of the Kyrgyz people and its historical path and complements the Kyrgyz vocabulary. At the same time, specific toponymic facts show the influence of the geographical names on the mentality of the local population. Consequently, the author analyzed

the historical consequences of the social relations of the Kyrgyz tribes and other peoples in the sphere of cultural economic life. In the edition in this article the conceptual foundations of the historical evolution of the name of the river lands have been studied multilaterally, which belong to the ancient Chui Valley.

Key words: linguistics, history, Chui area, Chui place names, archaeological materials, geographical basis, historical basis, territory.

Тарыхый процесстин мыйзамдуу өнүгүү мезгилинде азыркы Чүй аймагы географиялык жактан гана өзүнүн топографиялык форматын өзгөртүү менен чектелбестен, ареалдык жактан да көп өзгөрүүлөргө учураган.

Биздин эрага чейинки I кылымдарда эле азыркы Чүй өрөөнү адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгы белгилүү. Жакынкы арада табылган Ысык-Ата айылындагы археологиялык табылгалар Чүй өрөөнүн географиялык жана ареалдык тарыхына жаны сүртүмдөрдү киргизди. Тактап айтканда Чүй чөлкөмү кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ордосу гана эмес, маанилүү археологиялык материалдарга бай аймак экендиги тарыхчылар тарабынан дагы бир ирет такталды.

Чүй топонимиясындагы түрк жана иран катмарынын калыптануу тарыхындагы объективдүү шарттар аталган чөлкөмдүн калыптануусунда негизги орундуу ээлейт. Анткени түрк жана иран топонимдери геосаясаттын гана аргументи болуп кызмат кылбастан, кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүүсүн жана кыргыз урууларынын эл катары калыптануусун көрсөтө алган негизги лингвистикалык, башкача айтканда «тирүү» фактылар болуп саналат.

Махмуд Кашгаринин тарыхый иликтөөлөрүнө караганда кээ бир тарыхчылардын божомолдоолоруна карабастан азыркы Чүй областынын административдик чөлкөмүндө негизгинен түрк уруулары отурукташкандыгы айтылат. Ошондой эле окумуштуу түрк урууларынын

бийлик жүргүзгөндүгүн жана согдулардын түрк маданиятын жана тилин кабыл ала баштагандыгын так көрсөтө алган.

Жусуп Баласагындын калтырган тарыхый жана лингвистикалык эстеликтеринин алкагында алып караганыбызда кыргыз уруулары башка элдердин жалпы катмарынын бөлүнүп чыгып, өз алдынча топонимиялык тутумга ээ боло баштагандыгынан кабар берет. Мындай тарыхый жагдай Чүй топонимиясында айрыкча ишенимдүү чагылдырылган. Анткени Чүй топонимиясынын Кыргызстандын башка бөлүктөрүнө караганда бир кыйла ар түрдүү системадан турган аталыштарга бай экендиги жана бул жерде кыргыз элинин тарыхына, анын социалдык, маданий өнүгүүсүнө түздөн-түз таасири бар жер-суу аттары жыш жайланышкан.

Жусуп Баласагын Чүй топонимиясындагы топонимдер тутуму кыргыз тилинин ички мыйзамдары менен башкарыла тургандыгын жана өз алдынча көз карандысыз иерархиясына ээ болгондугун тарыхый жактан так көрсөтөт. Окумуштуу топонимдик системанын борбордук жана перифериясынын пайда болуусу кыргыз тилинин ошол мезгилиндеги ареалдык өзгөчөлүгүнө дал келе тургандыгын туура көрсөтөт. Күз Ордо топоними коомдук, саясий жана лингвистикалык маанидеги аталыш экендиги азыркы Чүй чөлкөмүнүн тарыхый-лингвистикалык калыптануусунда, өнүгүүсүндөгү маанилүү жагдай катарында белгилеп кетсек болот. Кийинчерээк белгилүү тарыхчы Закирбек Эралиев мындайча токтолгон: «Күз Ордо көчмөн кыргыздар отурукташып, кыйла көп урууларды баш коштурган мамлекет түзүлгөндө бул жер Баласагын шаарына айланат. Баласагын шаары болсо дүйнөлүк илимде эчак эле далилденгендей (А.Бернштам, В.В.Бартольд, Н.Маллаев, А.Абитеков, О.Караев ж.б.) азыркы Чүй районундагы Ак-Бешим кыштагынын ордунда болгон. Азыркы мезгилге чейин мурдагы Баласагын шаарынын эстелиги катарында азыркы Чүй областынын Сокулук районунун аймагында жайгашкан Бурана айылын келтирсек болот».

Негизинен эл оозунда Сары-Өзөн-Чүй деген ат менен калыптанган. Жалпы эле түрк дүйнөсү үчүн бул татаал түзүлүштөгү гидроним орду толгус лингвистикалык байлык болуп эсептелет. Ошондой эле аталган гидроним өз курманда кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусу, басын өткөн жолун камтып, кыргыз элинин жана тилинин өнүгүү этаптарын көрсөтөт.

Чүй топонимиясынын калыптануусун тарыхый жактан үч ажырагыс этапта бөлүштүрүүгө болот:

1) Чүй аймагынын географиялык орду жана чыгыштан Тан империясы жана батыш цивилизациясы менен байланыштын жандануусу;

2) Жибек жолунун негизги багыттарынын тарыхый жактан аныкталышы жана лингвистикалык байланыштын пайда болуусу;

3) Чүй аймагында тилдердин карым катнашы үчүн тарыхый географиялык ареалдын түзүлүшү.

Кыргыз элинин бир тараптан тан империясы менен экинчи тараптан иран тилинде сүйлөгөн элдер менен болгон байланышы тарыхтын алгачкы мезгилдеринде эле башталган. Анткени Тан империясы менен болгон дипломатиялык байланыштарды тастыктаган Кытай падышасынын кыргыздарга жазган каты азыркы күнгө чейин белгилүү.

Кыргыздын чыгаан окумуштуу уулу Б.М.Юнусалиев кыргыздардын тили жана топонимиясы биздин доордун алгачкы кылымдарынан тартып көптөгөн башка түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тилдеринде жолукпаган, же болбосо эчак жок болуп кеткен тилдик формаларды, форманттарды сактап келгендигин илимий жактан ишенимдүү тастыктайт. Алсак окумуштуу: “Байыркы кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катарында Енисейлик эстеликтерди көрсөтүүгө болот. Азыркы кыргыз тили менен Енисей боюндагы ташка жазылып калган жазуулардын ортосунда бир жарым мин жылга жакын убакыт өткөн. Мынчалык узак мезгилдин өткөндүгүнө карабастан, енисейлик доордогу кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда окшоштук аз эмес. Мисалы, эстеликте учураган унгу этиштердин, ат атоочтордун, зат атоочтордун, сын атоочтордун, сан атоочтордун ж.б. унгу сөздөрдүн баары тен дээрлик азыркы кыргыз тилинде сакталуу менен катар күндөлүк речтин активдүү сөздүгүн түзүп, сөз жасоонун өнүмдүү элементтеринен болуп саналат. Фонемалык система да, эгерде үнсүздөр жана жөнөкөй үндүүлөр системасын ала турган болсок, негизинен ушул күнгө өзгөрүшсүз сакталып келаткандыгын көрөбүз” (57, Д., 1971).

Ошондой эле кыргыздардын согду тилинде сүйлөгөн элдер менен тилдик катнашын ошондой эле тохарлар менен болгон өтө тыгыз социалдык жана экономикалык жана тилдик карым катнашы жөнүндө кыргыздын белгилүү тилчиси Б.М. Юнусалиев өз мезгилинде өтө так жана лингвистикалык фактыларды келтирүү менен белгилеген. Улуу окумуштуу төмөндөгүчө баяндайт: “Монголдордун да, кыргыздардын да негизги кесиби сөз оошкон доорлордо мал өстүрүү болуп, көчмөн жашап, соода-сатык өнүк-

пөгөн натуралдык чарба менен оокат кылган. Монголдор экономика жана маданият жагынан кыргыздарга күчтүү таасир келтире албагандыктан көп сөз оошкон эмес. Экинчиден, монголдор менен кыргыздардын карым катышы өтө эртеде, мындан бир нече кылым (балким, беш кылым) мурун болгон. Ал мезгилде барлык Борбордук Азия элдеринин турмушу бирдей өнүкпөгөн абалда болгон. Ал эми кыргыз урууларынын иранча сүйлөгөн элдер менен болгон карым-катышы узак мезгилди өз ичине алат жана кийинчерээкте, Кыргыздар Орто Азияга келгенден кийин ого бетер күчөп, ушул күнгө чейин созулууда” (219). Б.М. Юнусалиевдин кыргыз элинин жана анын тилинин, маданиятынын өнүгүүсүнө иран тилинде сүйлөгөн элдердин салымы бар экендигин, жана аталган элдердин ортосундагы байланыштын бекемдиги азыркы күнгө чейин өз күчүн жоготпогондугу менен маанилүү экендигине басым жасап жаткандыгы тарыхый себептерге негизделет.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Ф., 1990. - С. 479.
2. Атаниязов С.К. топонимии Каракумов // Ономастика Средней Азии. - Ф., 1980. - С. 309. (135-140).
3. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996. - С. 608.
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. - Ф., 1977. - С. 159.
5. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Ф., 1980. - С. 309.
6. Кожемяко П.Н. К исторической топографии средневековых поселений Чуйской долины // Труды института языков и литературы и института истории. - Выпуск 5. - Ф., 1955. - С. 167.
7. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока // Топонимика Востока. - М., 1962. - С. 211. (9-15).
8. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. - Ф., 1959. - С. 246.

Рецензент к.филол.н. Карыбекова М.